

УДК 39:904(477.64)«159/17»(045)

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ, ДАТУВАННЯ,
ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ ФОРМ НАТІЛЬНИХ І
НАГРУДНИХ ХРЕСТІВ

Віктор Векленко,
директор Громадського історико-
етнографічного ставрографічного Музею
Хреста.

Зоя Маріна
к.і.н., доцент кафедри історіографії,
джерелознавства та архівознавства
Дніпропетровського національного
університету ім. О. Гончара

Олександра Ромашко,
к.і.н., доцент кафедри історіографії,
джерелознавства та архівознавства
Дніпропетровського національного
університету ім. О. Гончара

В дослідженні висвітлюються і аналізуються актуальні питання визначення, датування, ідентифікації і трансформації форм натільних і нагрудних хрестів на основі вивчення культових колекцій із зібрання Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста.

Ключові слова: хрест, ідентифікація, українські культові традиції, Музей Хреста.

The study highlights and analyzes current issues of definition, dating, identification and transformation of forms of crosses and breastplates based on the study of cult collections from the collection of the Public Historical and Ethnographic Staurographic Museum of the Cross.

Keywords: cross, identification, Ukrainian cult traditions, Museum of the Cross.

Ставрографія – доволі молода допоміжна історична дисципліна, незважаючи на те, що публікація різноманітних культових колекцій відбувається вже близько 150 років. Проте, за цей час тільки окремі різновиди хрестів, передусім – енкалпіони (Рис. 1.1) [35], отримали належний рівень наукового вивчення, решта ж категорій предметів культу потребують додаткових ґрунтовних досліджень.

Прикладом такої ситуації можуть бути т.зв. хрестики доби Русі (точніше доби Русі – Великого князівства Литовського). Плутанина полягає в тому, що до сьогодні відсутня дефініція між власне християнськими артефактами та язичницькими хрестоподібними підвісками. Мало того, система їх датування також гіпотетична, бо кількість предметів, котрі походять з культурного шару археологічних пам'яток або поховань (тобто мають чітку прив'язку) – доволі незначна порівняно із опублікованими в різноманітних каталогах приватних колекцій, більшість яких депаспортизована. Крім того, доволі часто опубліковані у виданнях Російської Федерації хрести дуже часто походять з українських земель [31], однак фігурують як анонімні знахідки. Подібна ситуація склалася і з частиною хрестоподібних підвісок Візантійської доби, зокрема тих, що знайдені на території Криму (Рис. 1.2)

Не менш складною є ситуація з предметами особистого благочестя періоду пізнього середньовіччя – нового часу. Кількість культових знахідок із досліджених археологічних пам'яток незначна [23], а шар із знахідками доволі часто перевідкладений, а «обстеження» території за допомогою металодетектора може відбуватися без чіткої фіксації місця та глибини конкретного артефакту [27; 28]. При цьому супутній нумізматичний матеріал виступає у якості показника абсолютного датування [37; 38] без врахування термінів функціонування на зазначеній території тих чи інших монет [5].

Тобто процеси визначення, датування й ідентифікації хрестів відбуваються часто за доволі суб'єктивним вибором аналогів чи іконографічних паралелей без врахування місцевих ставрографічних особливостей та суспільно-історичних явищ і процесів, які відбувалися на різних територіях.

Характерним прикладом подібної ситуації є ідентифікація хрестів московитської традиції [8]. Наприклад, окремі знахідки зі Слобожанщини (або інших регіонів) [2], київських некрополів [32] чи інших об'єктів співставляються, в першу чергу, за аналогіями виробам із Сибіру [1; 4; 33 та інші] або інших російських регіонів. При цьому не залучається інформація місцевих музейних чи приватних зібрань. Тобто дослідники намагаються максимально використати увесь інформаційний масив задля демонстрації власної компетентності та поінформованості, але не намагаються створити об'єктивну ставрографічну картину певного регіону. У кращому випадку відбувається фіксація та попередня інтерпретація отриманого археологічного матеріалу без подальших висновків. Наприклад, опублікований доволі великий хрест із с. Скорики дійсно належить за формою до московитської традиції, але на території сучасних Харківської, Сумської та Полтавської областей подібні вироби місцевого виготовлення, в тому числі, і з срібла часто використовувалися в якості українських жіночих нагрудних прикрас.

При цьому маємо зрозуміти, що найрозповсюдженіші варіанти московитських хрестиків на українських землях другої половини XVII – першої половини XVIII ст. (Рис. 2, 3) з'являються, в першу чергу, у зв'язку, з бойовими діями періоду Руїни, московитськими гарнізонами, а також – Кримськими походами; пізніше – російсько-турецькою війною 1735–1739 рр., що підтверджується знахідками з Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу або о. Хортиця [18, с. 23–45, 53–60; 19; 36]. Пізніше, з кінця XVIII ст. на колишніх землях Війська Запорозького низового – завдяки міграційним процесам, в яких приймали участь, в тому числі, і етнічні росіяни, проте основною масою переселенців були саме

українці (Рис. 4), що підтверджується і ставрографічними матеріалами [18, с. 46–52; 12; 20].

Тобто відсутність узагальнюючої системи або розуміння співвідношення різновидів хрестів із етнічним складом місцевого населення призводить або до істотної плутанини, або ж до створення гіпотетичної картини «руського мира», зокрема, на південноукраїнських територіях. Ще однією проблемою постає питання датування, оскільки усі визначення здійснюються за формоутворюючим принципом, тобто пошуком прямих датованих аналогій, що далеко не завжди відповідає дійсності. І на це питання вже звернули увагу сибірські дослідники [25].

Однією з проблем є те, що дендрохронологічний або радіовуглецевий методи на хронологічно пізніх об'єктах не спрацьовують, тому необхідні масштабні розкопки або некрополів, котрі існували помірно нетривалий час, або ж укріплень чи поселень подібного характеру з активним використанням металодетекторів. Слід зазначити, що близько 80% знахідок із території й околиць Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу отримано саме завдяки цим приладам «з поза меж культурного шару» [29]. Наступним кроком має бути вивчення вмісту сплавів хрестів і співставлення їх хімічних характеристик. Певною мірою саме цим шляхом йдуть сибірські дослідники, зокрема – С.В. Горохов [25]. Без цього питання визначення ставрографічних матеріалів здійснюватиметься виключно на підставі мистецтвознавчих висновків.

Наступним блоком проблем сучасної ставрографії є необхідність розуміння трансформаційних процесів, що призводять до появи нових форм хрестів. І якщо українські традиції ґрунтуються на візантійській та руській основі з пізнішим долученням католицьких і московитських традицій, то має відбуватися дефініція їх архетипів і похідних форм.

Якщо, припустити, що базові форми чоловічих і жіночих хрестів (Рис. 4) могли з'явитися на території центральної або північно-західної

Московії [3] та були надзвичайно широко розповсюджені по усіх етнічним українським землям [30], то пов'язувати їх масове розповсюдження, припустимо, з ливарень Соль-Вичегодська або Костроми [34], на наш погляд виглядає доволі некоректним. Останнє може пояснюватися істотним збільшенням вартості додаткових транспортних видатків, через що ці хрестики ставали б просто не конкурентоздатними на українському ринку навіть з урахуванням дуже дешевого матеріалу для їх виготовлення. Тобто, якщо носіння китайського взуття не є свідченням належності до китайського етносу, то і масове розповсюдження архетипів московитської традиції не є свідченням заселення тих чи інших територій московитами (пізніше – росіянами).

Безумовним фактом була й можливість виготовлення якоїсь частини подібних хрестів в старообрядницьких ливарнях європейської частини нинішньої Російської Федерації, але це слід розглядати тільки як свідчення міжрегіональних торгівельних зв'язків і високого рівня попиту на подібні вироби.

Обов'язково мають бути враховані й т.зв. «буферні» зони, де безпосередньо здійснювався взаємовплив культур, у тому числі і на ставрографічних виробах. Ймовірно, це могли бути Слобожанщина або Чернігово-Сіверщина. Ми маємо враховувати також міграційні процеси, коли мешканці Московського царства, рятуючись від кріпаччини тікали на українські землі, або коли українці, в першу чергу з Правобережжя, тікали від польських репресій не тільки на Лівобережну Україну, але і на російські землі аж до Архангельська. Тобто ці явища, в свою чергу, могли спричинювати і розповсюдження тих чи інших форм культової пластики з подальшою їх місцевою трансформацією.

Наприклад, запорозькі хрести (Рис. 5) [10; 21; 22] мають в своїй основі візантійську традицію, яка через період Русі – Литви, змінюючись у козацький період нашої історії, виникли десь в середині XVIII сторіччя, та

майже без змін проіснували до початку XX ст., при цьому трансформувалися не тільки у латунні штамповані зразки, але і варіанти слобожанських нагрудних хрестів (Рис. 6), то, цілком закономірно, що паралельно із ними виникали та трансформувалися й інші різновиди тих чи інших архетипів.

Припустимо, поліські (чернігово-сіверські) (Рис. 7) [16] або окремі різновиди південнокиївських зразків (Рис. 8) [15; 24] можуть мати в своїй основі як візантійські, так і католицькі риси, при цьому в останніх, завдяки «ссяйву» у зовнішніх кутах середохрестя вбачаються і московитські впливи. Водночас, і в різновиді слобожанських, який походить від запорозької традиції так само помітні московитські впливи через аналогічні заповнення середохрестя. Але поліські хрести, в свою чергу стали певною мірою прототипом «святоварваринських» хрестів (Рис. 7.12), дуже популярних на території Лівобережжя...

Взагалі, Слобожанщина – чи не найцікавіший у цьому розумінні етнорегіон: сусідство Московії-Російської імперії, запорозького козацтва, Гетьманщини із урахуванням втікачів з Правобережжя дало унікальний синтез ставрографічних традицій [11; 13]. Український жіночий нагрудний хрест (так званий «Яблуневий Спас») (Рис. 9) походить через московитську традицію краплеподібних хрестів (Рис. 10) до візантійських краплеподібних [9]. Інший варіант хрестика із мушлеподібними закінченнями лопатей на Слобожанщину і Полтавщину прийшов, скоріш за все, з Волині, бо там такі вироби частіше відливалися у двобічних формах. Цілком можливо, що з Волині через північноукраїнські землі на Слобожанщину прибув спосіб кріплення Розп'яття на хрести, народжені через запорізьку традицію тощо.

Така ж сама ситуація і з волинськими хрестами (Рис. 11) [6], на що звернув увагу М.М. Горішній. Він зазначив, що волинські вироби за формою близькі до бойківських, але водночас тяжіють і до прямих «латинських», а бойківські в свою чергу – до рівнокінцевих, при тому що до рівнокінцевих тяжіють такої ж специфічної форми хрести як Середнього Подніпров'я (з

«католицькими» написами) [17], так і з Тернопільщини (без написів, але з карбуванням). Не менш цікавими є мосяжні гуцульські згардові хрести, які починають фіксуватися у другій половині – наприкінці XIX ст., але обриси доволі часто тяжіють до московитських форм другої половини XVII ст. Перша половина XX ст. у тому ж регіоні представлена як формами, близькими до візантійської традиції, так і до язичницьких зразків, при чому солярна символіка була присутньою і в перших, і в других архетипах. Ще більш цікавими є саморобні прикраси із своєрідністю форм, котрі межують і з християнством, і з язичництвом (Рис. 12).

Хрести та хрестоподібні підвіски, які на території України виконують фактично декоративно-оздоблювану функцію, на інших землях, зокрема – в Сибіру можуть бути натільними і виконувати додаткову функцію етномаркеру [7]. Так звані «намистові» хрести (Рис. 13), які на українських землях виготовлялися у великій кількості різновидів впродовж XVIII–XIX ст. після переселення їхніх власників на інші території могли змінювати свій функціонал, переходячи з категорії прикрас до предметів особистого благочестя. Але і ця тема (як і багато інших) потребує додаткового розлогого вивчення.

Ще одна категорія подібних виробів – хрестики або хрестоподібні підвіски із скляними вставками (Рис. 14, 15), на які звернули увагу після публікації ставрографічних матеріалів з Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу [14]. Віднесення їх до категорії хрестів доволі проблематичне, оскільки на них відсутні релігійні символи або написи. Мало того, частина таких знахідок має відсутню нижню лопать, замість якої в деяких випадках знаходиться окрема підвіска. Тобто перед дослідником постає таке собі поєднання і культової, і декоративної традиції, що в свою чергу, перегукується із темою хрестових намист і так званими «рясними» хрестами, які (хоч і не тільки вони), в свою чергу, на тій же Великій Полтавщині могли утворювати такі намиста.

Тобто вищерозглянута частина актуальних питань, пов'язаних із визначенням, датуванням, ідентифікацією і трансформацією форм натільних і нагрудних хрестів наочно демонструє величезне коло обмежень, які не дозволяють ставрографії з допоміжної дисципліни перейти на рівень науки, оскільки навіть в її назві зафіксований тільки процес описування хрестів.

Задля переходу ставрографії до хрестології має відбутися створення осередку всебічного дослідження дрібної культової пластики в контексті розуміння ставрографічної ситуації в етнорегіонах, культурних взаємовпливів і міграційних процесів. Певним прикладом подібного осередку є діяльність Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста, фонди якого нараховують понад 10 тисяч експонатів, значна частина яких вже в тій чи іншій мірі введена до наукового обігу.

Але задля втілення до життя вищезазначених позицій, мають повністю оброблятися і публікуватися регіональні комплекси, які складаються, фактично, з артефактів тисячолітнього періоду, з детальними описами особливостей, фото- і графічною фіксаціями, аналогіями місцевими і загальними тощо. Без цього з різноманітних форумів і груп соціальних мереж завдяки безпринципності регіональних наукових осередків до наукової площини входитимуть різноманітні містечкові аматори, які вигадуватимуть «руни Білобога й Чорнобога» на православних хрестах, «олешківські» або «старообрядницькі козацькі» хрести тощо [26]. Має відбутися ретельне відпрацювання музейних фондів із подальшою публікацією ставрографічних знахідок, а також – співпраця із приватними зібраннями, які можуть і готові надати свої колекції й інформацію про артефакти задля їхнього вивчення. Мають бути створенні, мінімум, сайт і науковий ставрографічний щорічник, який комплексно і фахово вводитиме до наукового обігу такі матеріали і створюватиме базу даних для подальшого вивчення.

Потреба вищезначених заходів обумовлюється не тільки вузько науковими потребами, але і, в першу чергу, необхідністю збереження і

вивчення важливого аспекту історії християнських народів, які мешкали або перебували на території України, тобто нагальними потребами національної культурної спадщини в найширшому розумінні цього процесу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Albazinskij ostrog. Materialy arheologicheskikh issledovanij /Institut istorii, arheologii i etnografii narodov Dal'nego Vostoka Dal'nevostochnogo otdeleniya Rossijskoj akademii nauk. URL: <http://frontiers.nsc.ru/index.php?showcoll=121&media> (дата звернення:).

2. Babich O.V. Natil'ny`j xrest Novogo chasu iz s. Skory`ky` Zolochivs`kogo r-nu Xarkivs`koyi obl. / O.V. Babich. My`xajlo Rudkivs`ky`j i Poltavs`ky`j muzej: zb. nauk. pr. Poltava, 2017. S. **143–148**.

3. Bajczar A. 1918 r. Ukrayins`ki etnichni zemli na karti Yuozasa Gabry`sa (Carte Ethnographique de L'Europe) / A. Bajczar. URL: <http://bajczar.blogspot.com/2017/09/1918-carte-ethnographique-de-leurope.html> (дата звернення:).

4. Berdnikov I.M. Natel'nye kresty ikony i obrazki iz raskopok Krestovozdvizhenskogo nekropolya (g. Irkutsk). Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Geoarheologiya. Etnologiya. Antropologiya». Irkutsk, 2012. № 1 (1). С. 138–165.

5. Veklenko V. Arxeologichne zakry`ttya kozacz`koyi Samari XVI–XVII st. / V. Veklenko, D. Filimonov. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz`koyi doby` v Ukrayini: zb. nauk. statej. K., 2018. Vy`p. 27. S. 71–79.

6. Veklenko V. Voly`ns`ki xresty` kozacz`koyi i postkozacz`koyi doby` / V. Veklenko. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz`koyi doby` v Ukrayini: zb. nauk. statej. K., 2019. Vy`p. 28. S. 135–144.

7. Veklenko V. Do py`tannya vy`znachennya deyaky`x riznovy`div ukrayins`ky`x xrestopodibny`x pry`kras XVIII–XIX st. / V. Veklenko, O. Romashko. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz`koyi doby` v Ukrayini: zb. nauk. statej. K., 2020. Vy`p. 29. S. 120–131.

8. Veklenko V. Do py`tannya pro vy`znachennya ta identyfikaciyu moskovy`ts`ky`x natil`ny`x xrestiv XVII st. / V. Veklenko, Z. Marina, O. Romashko. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz`koyi doby` v Ukrayini: zb. nauk. statej. Nizhy`n, 2021. Vy`p. 30. S. 152–161.
9. Veklenko V. Do py`tannya pro vy`znachennya ta pobutuvannya riznovy`div «kraplepodibny`x» xrestiv na ukrayins`ky`x zemlyax u XVII–XVIII st. / V. Veklenko, V. Vy`borny`j. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz`koyi doby` v Ukrayini: zb. nauk. statej. Nizhy`n, 2021. Vy`p. 30. S. 141–152.
10. Veklenko V. Do py`tannya pro transformaciyu zaporoz`ky`x natil`ny`x xrestiv) / V. Veklenko, M. Saluxa. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz`koyi doby` v Ukrayini: zb. nauk. statej. K., 2018. Vy`p. 27. S. 71–79.
11. Veklenko V. Nary`s ukrayins`koyi stavrografiyyi Xarkivshhy`ny` / V. Veklenko, Z. Marina. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz`koyi doby` v Ukrayini: zb. nauk. statej. K., 2019. Vy`p. 28. S. 148–158.
12. Veklenko V. Stavrografichni materialy` z s. Ly`pci Xarkivs`koyi oblasti: prezentaciya kompleksu. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz`koyi doby` v Ukrayini: zb. nauk. statej. K., 2012. Vy`p. 21. Ch. 1. S. 184–188.
13. Veklenko V. Ukrayins`ka etnika regional`noyi stavrografiyyi / V. Veklenko. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz`koyi doby` v Ukrayini: zb. nauk. statej. K., 2016. Vy`p. 25. S. 137–142.
14. Veklenko V. Ukrayins`ki zhinochi xrestopodibni pry`krasy` XVIII–XIX st. / V. Veklenko, Z. Marina. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz`koyi doby` v Ukrayini: zb. nauk. statej. K., 2020. Vy`p. 29. S. 110–120.
15. Veklenko V. Ukrayins`ki natil`ni i nagrudni xresty` XVIII–XIX st. Pivdennoyi Ky`yivshhy`ny` na pry`kladi znaxidok z tery`toriyi Ky`yivs`koyi oblasti / V. Veklenko, M. Gorishnij. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz`koyi doby` v Ukrayini: zb. nauk. statej. K., 2020. Vy`p. 29. S. 132–144.

16. Veklenko V. Ukrayins'ki xresty` Livoberezhnogo Polissya XVIII–XIX st. / V. Veklenko. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz'koyi doby` v Ukrayini: zb. nauk. statej. K., 2017. Vy`p. 26. S. 99–105.

17. Veklenko V. Ukrayins'ki xresty` Seredn'ogo Podniprovia XVIII – pochatku XIX st. (poperednij oglyad) / V. Veklenko, G. Xry'styan. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz'koyi doby` v Ukrayini: zb. nauk. statej. K., 2017. Vy`p. 26. S. 105–115.

18. Veklenko V.A. Natel'nye kresty Samari – Bogorodickoj kreposti: monografiya / V.A. Veklenko. D.: Izd-vo DNU, 2010. 216 s.

19. Veklenko V.A. Russkie natel'nye kresty vtoroj pol. XVII – nach. XVIII vv. v nahodkah iz Novobogorodickoj kreposti / V.A. Veklenko. Nauchno-prakticheskij seminar po sohraneniyu, ispol'zovaniyu, populyarizacii i gosudarstvennoj ohrane ob'ektov kul'turnogo naslediya imeni A.G. Vekslera. Sb. mat. M., 2018. S. 22–27.

20. Veklenko V.O. Barochni xresty` z materialiv rozvidok tery'toriyi Bogorody'cz'koyi forteci ta fondiv DIM im. D.I. Yavorny'cz'kogo / V.O. Veklenko. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz'koyi doby` v Ukrayini: zb. nauk. statej. K., 2003. Vy`p. 12. S. 38–44.

21. Veklenko V.O. Do py`tannya pro identy`fikaciyu, sy`stematy`zaciyu i transformaciyu zaporoz'ky`x xrestiv / V.O. Veklenko, V.A. Fisun. Svichado Pry`dniprovia. Krayeznavchy`j al'manax: zbirny`k krayeznavchy`x ta naukovy`x pracz`. Gorishni Plavni, 2021. S. 52–95.

22. Veklenko V.O. Zaporoz'ki natil'ni xresty` XVIII st. z tery'toriyi Seredn'ogo Pry`samar'ya / V.O. Veklenko. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz'koyi doby` v Ukrayini: zb. nauk. st. K., 2009. Vy`p. 18. S. 100–107.

23. Golubyeva I.V. Dvi kul'turni trady`ciyi na Slobozhanshhy`ni kozacz'koyi doby`. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz'koyi doby` v Ukrayini. K., 2009. Vy`p. 18. S. 28–31.

24. Gorishnij M. «Cherkas`ki» natil`ni xresty` XVIII–XIX stolit` / M. Gorishnij. Cherkashhy`na: istoriya i s`ogodennya: Mat. VII naukovo-prakty`chnoyi konferenciyi. Cherkasy`, 2019. S. 247–249.
25. Gorohov S.V. Sostav metalla pravoslavnyh natel'nyh krestov konca XVI–XIX veka v Sibiri i na Dal'nem Vostoke / S.V. Gorohov. Vestnik NGU. Seriya: Istoriya, filologiya. Novosibirsk, 2018. T. 17. № 7. S. 44–55.
26. Kly`menko V. Natil`ni xresty`ky` Ukrayiny` XVII–XX stolit`. Vy`dy`, riznovy`dy`, transformaciya. Cherkashhy`na: istoriya i s`ogodennya: Mat. VII naukovo-prakty`chnoyi konferenciyi. Cherkasy`, 2019. S. 243–247.
27. Koval`ova I.F. Katalog starozhy`tnostej doby` pizn`ogo seredn`ovichchya mistechka Samar` ta Bogorody`cz`koyi forteci / I.F. Koval`ova, V.M. Shalobudov, V.O. Veklenko. D., 2007.
28. Koval`ova I.F. Katalog starozhy`tnostej doby` pizn`ogo seredn`ovichchya mistechka Samar` ta Bogorody`cz`koyi forteci / I.F. Koval`ova, V.M. Shalobudov, O.V. Xary`tonova. D., 2013. Vy`p. 2.
29. Koval`ova I.F. Novi sfragisty`chni nadxodzhennya z kozacz`ky`x pam'yatok. Sicheslavs`ky`j al`manax: Zb. nauk. pracz` z istoriyi ukrayins`kogo kozactva. D., 2010. Vy`p. 5. S. 41–46.
30. Kolpakova YU.V. Natel'nye kresty s izobrazheniem Golgofy sredi predmetov lichnogo blagochestiya zhitelej Pskova i Pskovskoj zemli / YU.V. Kolpakova. Evropejskij put' Rossii: Ordin-Nashchokinskie chteniya. Vyp. 1: Pskov i Pskovskaya zemlya – forpost rossijskoj gosudarstvennosti i kul'tury. A.L. Ordin-Nashchokin i ego vremya. Sb. nauch. trudov. Pskov, 2009. S. 173–188.
31. Kutasov S.N. Natel'nye kresty, krestovklyuchennye i krestovidnye podveski H–HV vekav / S.N. Kutasov, A.B. Seleznev. M.: Gruppa «Iskatell», 2010. 320 s.
32. Mel`ny`k O.O. Natil`ni xresty` z poxovan` Ky`yeva XVII–XVIII st. / O.O. Mel`ny`k. Arxeologiya i davnya istoriya Ukrayiny`. Kolekciyi naukovy`x

fondiv Insty`tutu arxeologiyi NAN Ukrayiny`: mater. ta doslidzhennya. 2016. Vy`p. 1 (18). S. 110–120.

33. Molodin V.I. Kresty-tel'niki Ilimskogo ostroga / V.I. Molodin. Novosibirsk, 2007.

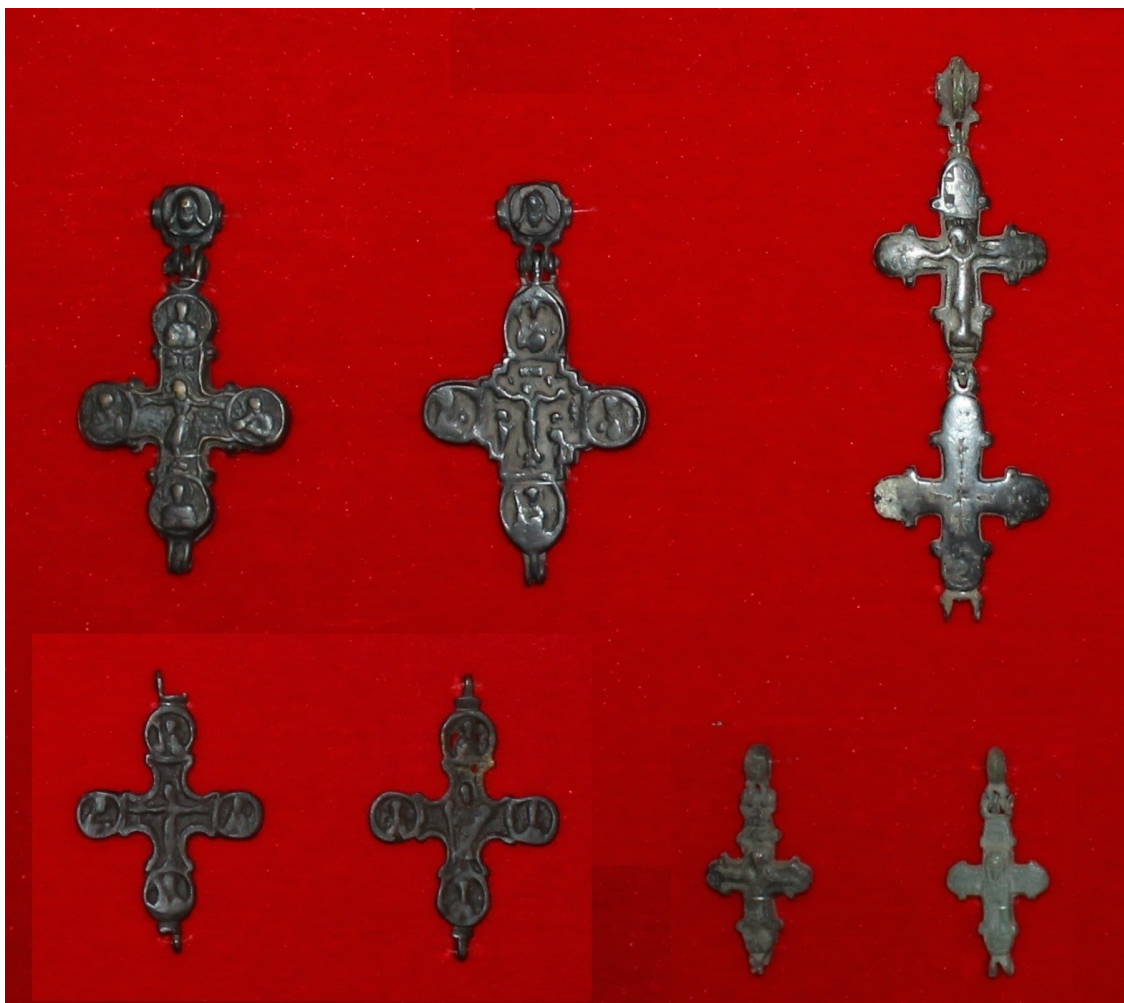
34. Ob istorii litejnogo dela ikon i krestov medno-litejnogo zavedeniya Serova Petra YAkovlevicha s. Krasnoe Kostromskoj oblasti. Russkoe mednoe lit'e. Sb. statej. Vyp. 2. M., 1993. S. 155–160.

35. Peskova A.A. Drevnerusskie enkolpiony: Nagrudnye kresty-rekvarii XI–XIII vv. / A.A. Peskova, G.V. Korzuhina. SPb., 2003.

36. Shelemet`yeva T. Dribna metaleva plasty`ka chasiv rosij's`ko-turecz`koyi vijny` (1735–1739 rr.) z fondovoyi zbirkoy` Nacional`nogo zapovidny`ka Xorty`cya / T. Shelemet`yeva. Novi doslidzhennya pam'yatok kozacz`koyi doby` v Ukrayini: zb. nauk. statej. Vy`p. 19. K., 2010. S. 87–94.

37. Shalobudov V.M. Datuvannya kozacz`koyi Samari na pidstavi numizmaty`chny`x znaxidok. Naddnipryans`ka Ukrayina: istory`chni procesy`, podiyyi, postati. D., 2013. Vy`p. 11. S. 298–302.

38. Shalobudov V.N. Pidsumky` obrobky` numizmaty`chny`x znaxidok z Ny`zhn`ogo Pry`samar'ya. Perly`ny` kozacz`kogo Pry`samar'ya: mistechko Samar`ta Bogorody`cz`ka fortecyi. Temat. zb. D., 2008. S. 92–104.

1

2

Рисунок 1. Культові предмети з фондів Музею Хреста (1) та приватної колекції м. Смоленськ (РФ) (2)

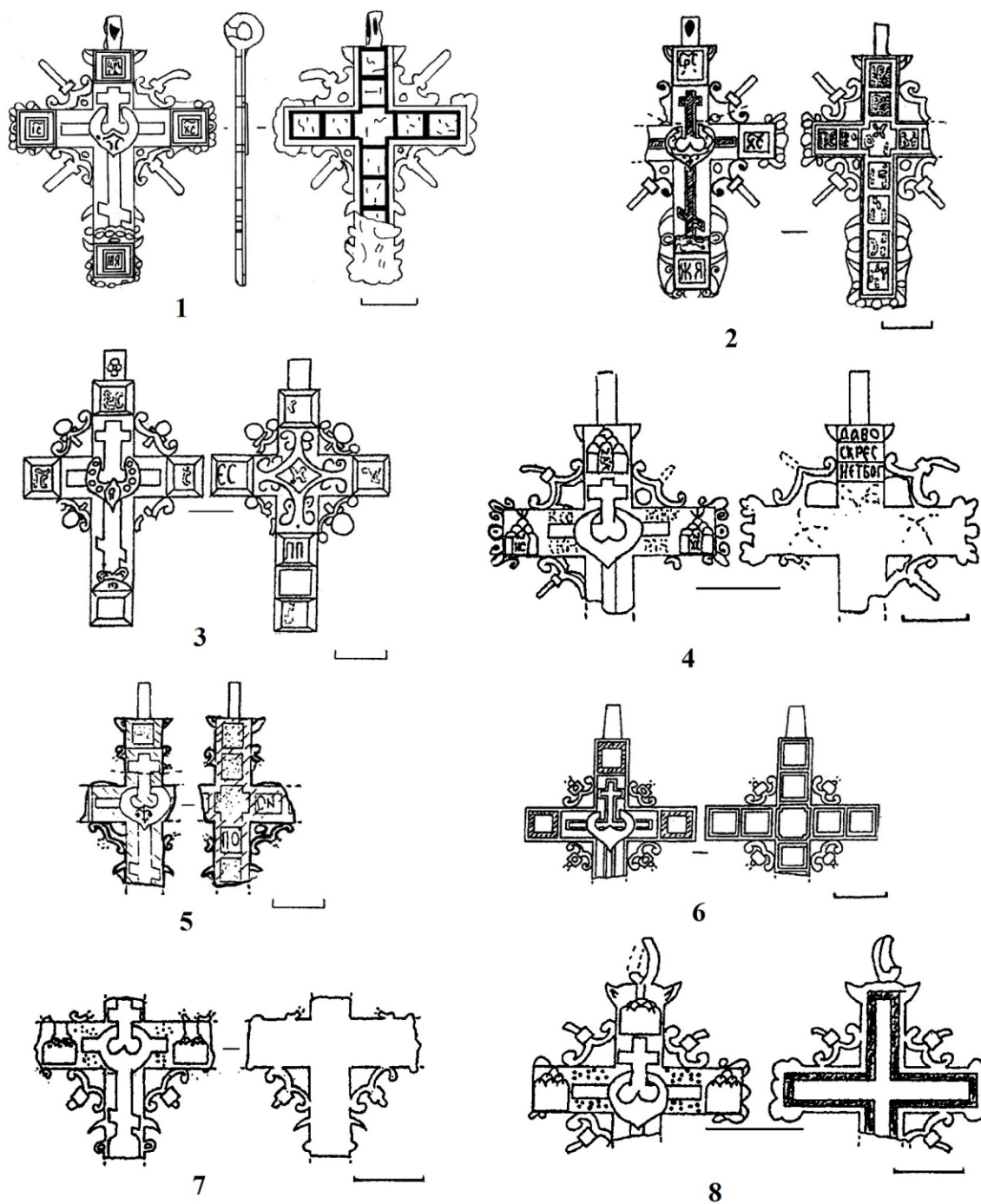

Рисунок 2. Московитські хрестики з Новобогородицької фортеці, друга половина XVII – перша половина XVIII ст. (1)

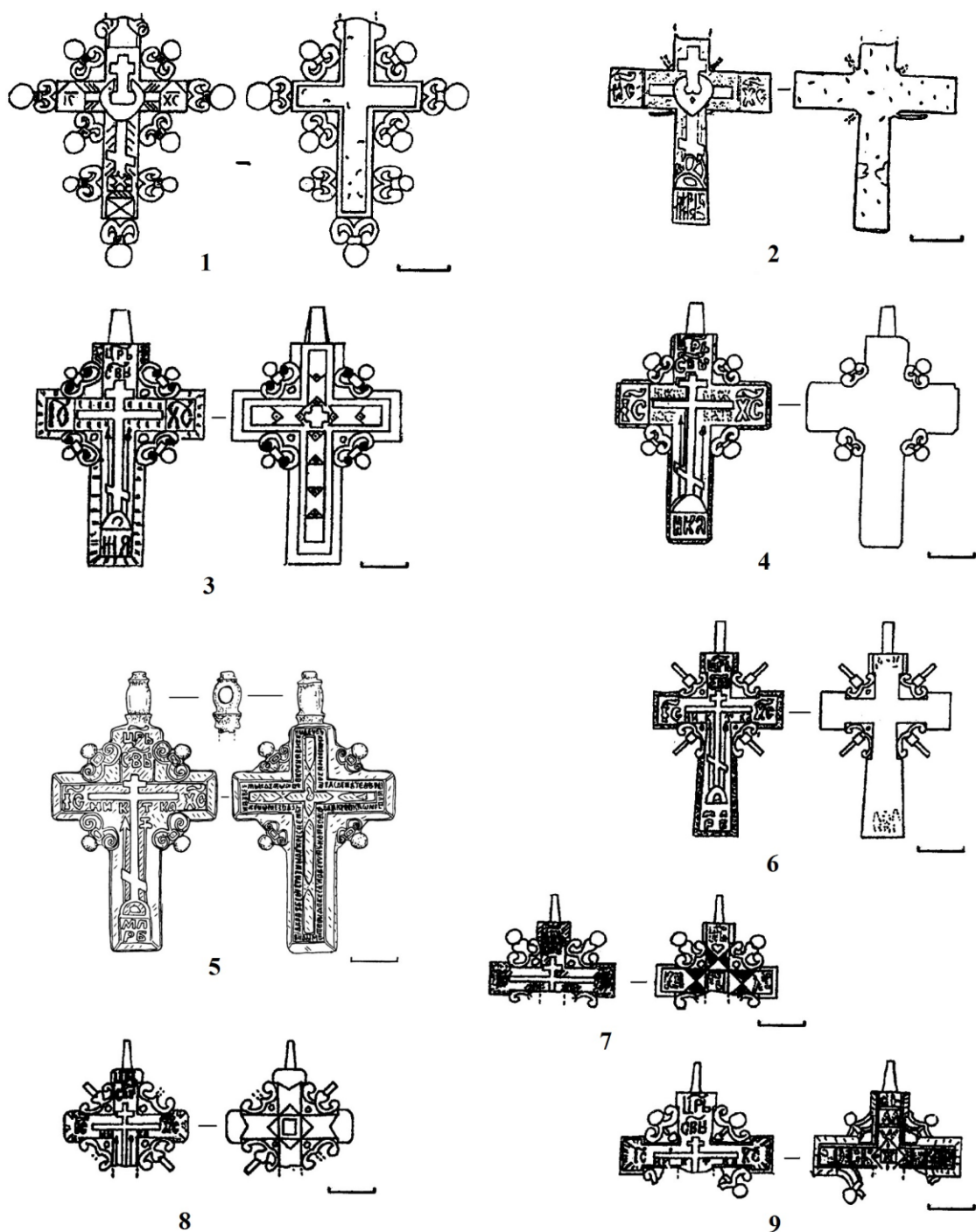

Рисунок 3. Московитські хрестики з Новобогородицької фортеці, друга половина XVII – перша половина XVIII ст. (2)

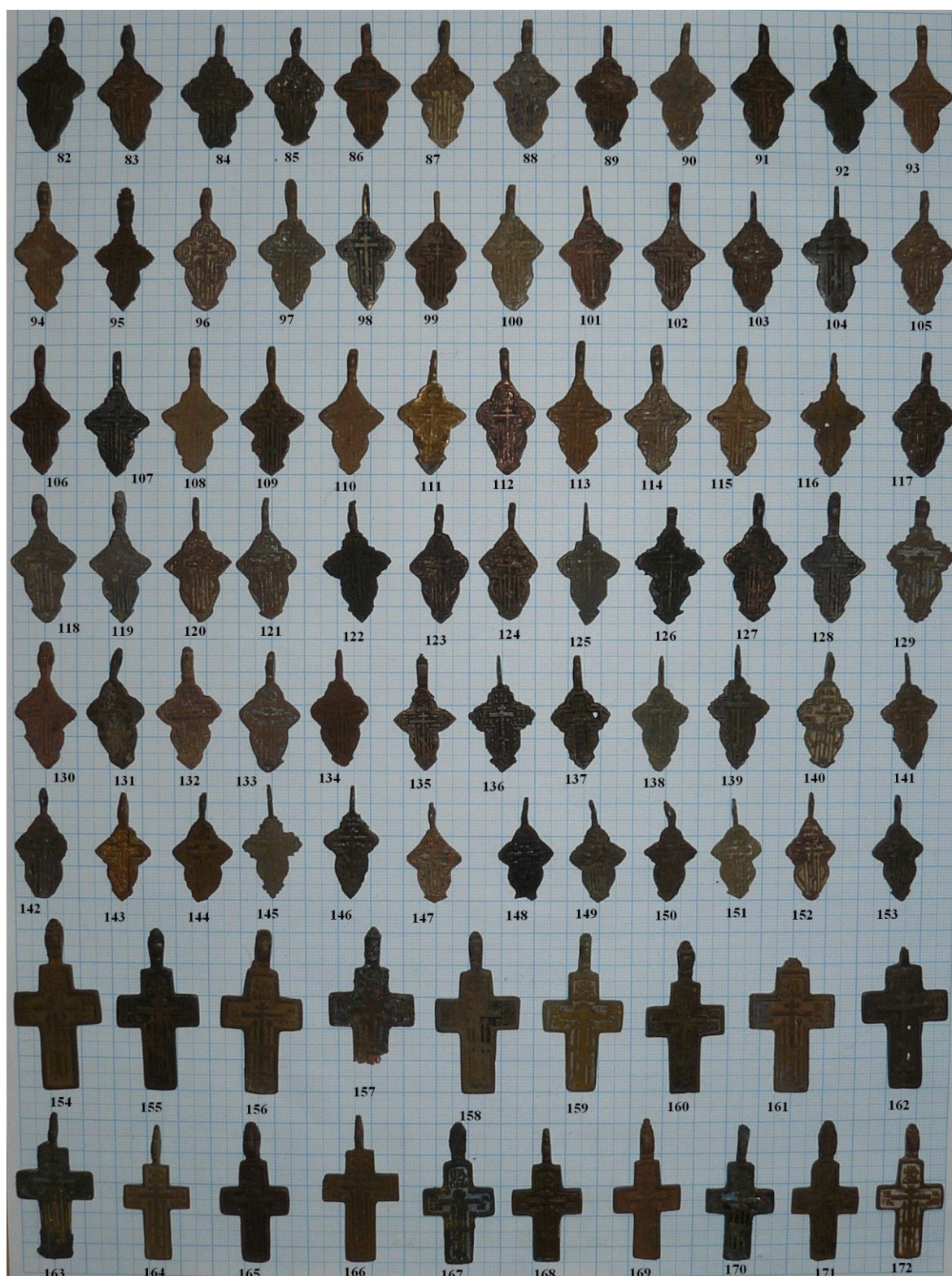

Рисунок 4. Українські жіночі і чоловічі хрестики XVII–XIX ст. з околиць с. Липці Харківського р-ну Харківської обл. Частина комплексу, фонди Музею Хреста

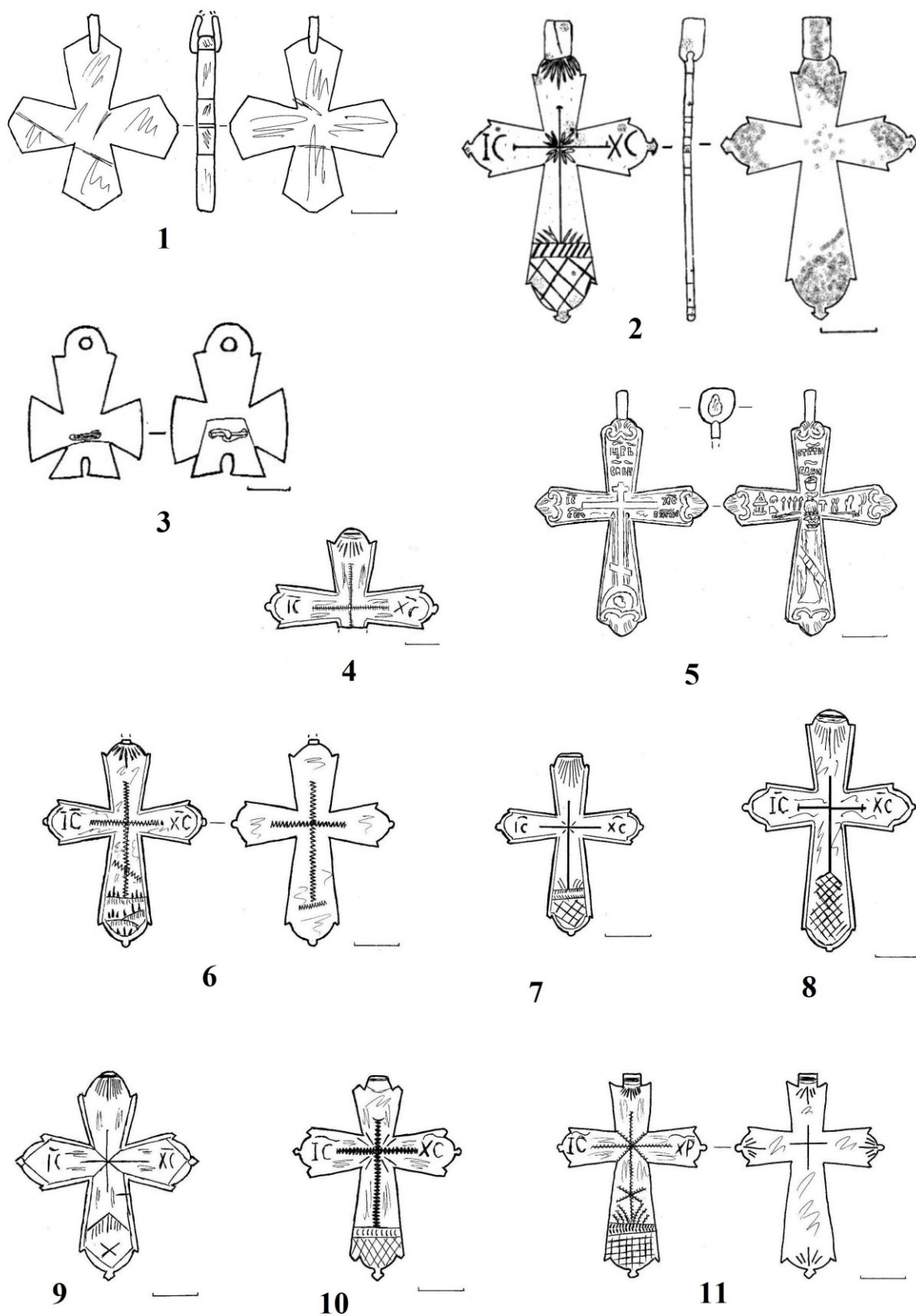

Рисунок 5. Запорозькі хрести і їхні можливі архетипи

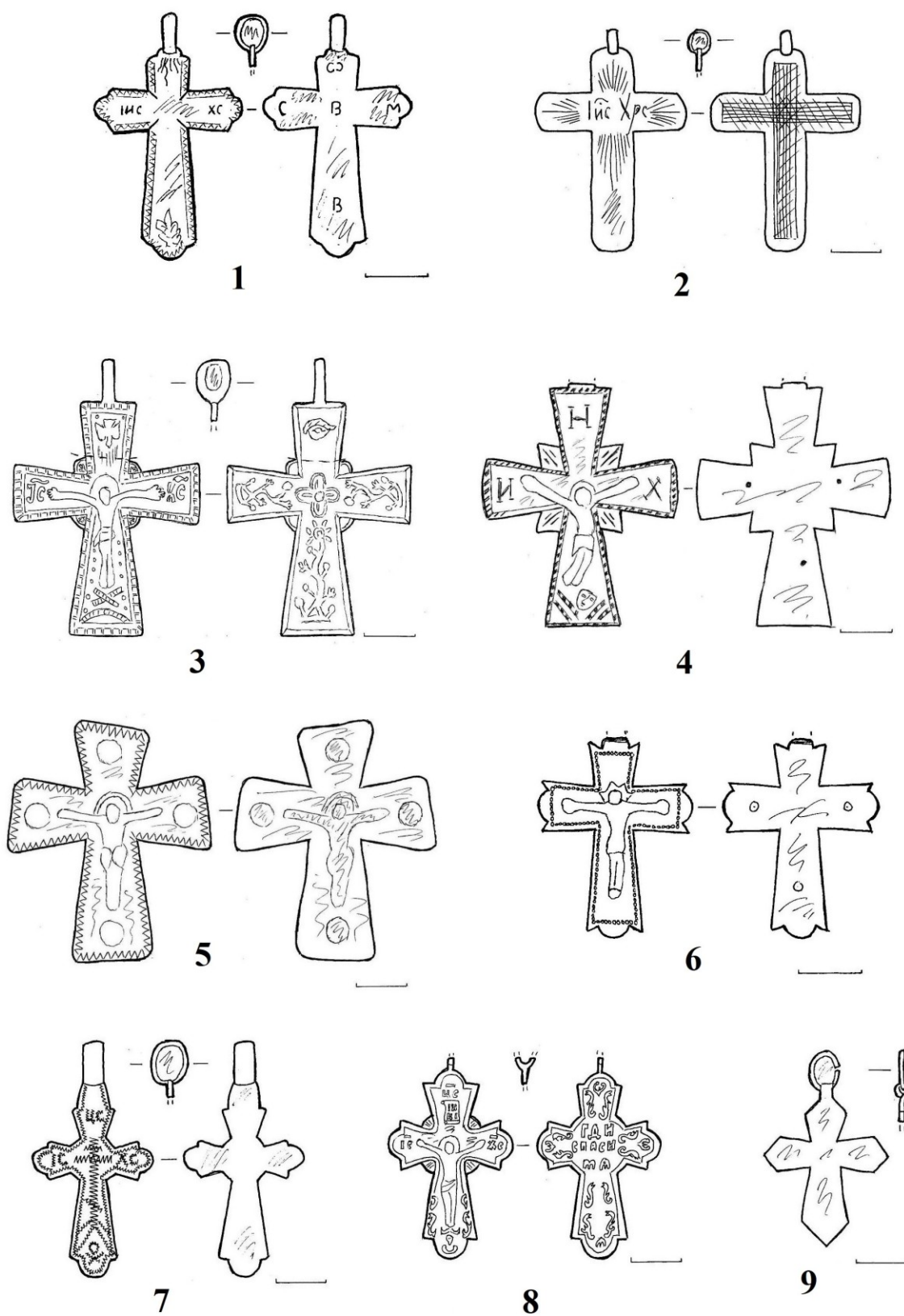

Рисунок 6. Трансформація запорозьких хрестів

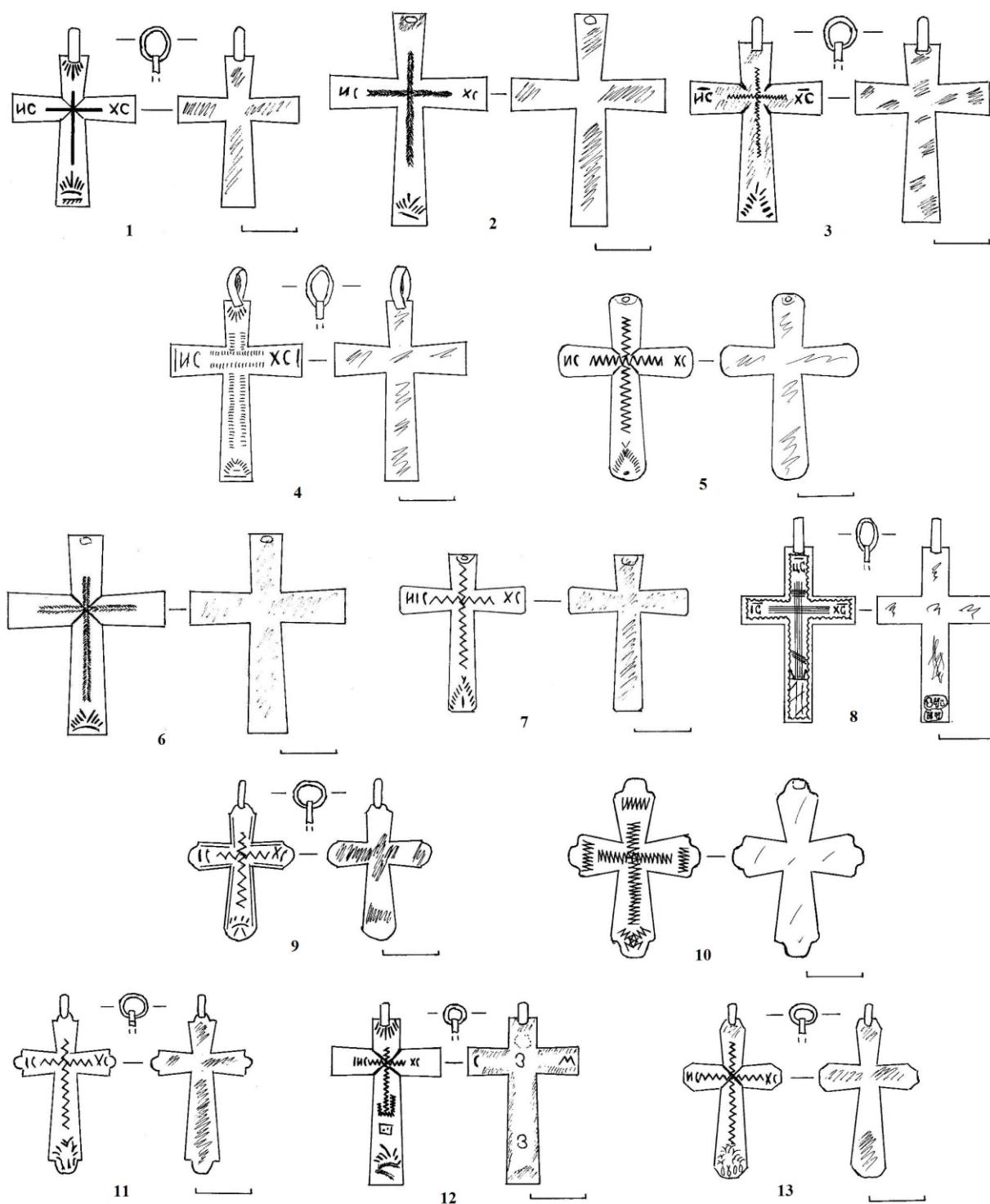

Рисунок 7. Поліські (чернігово-сіверські) хрестики і варіанти міжрегіональних трансформацій

INSULA #3

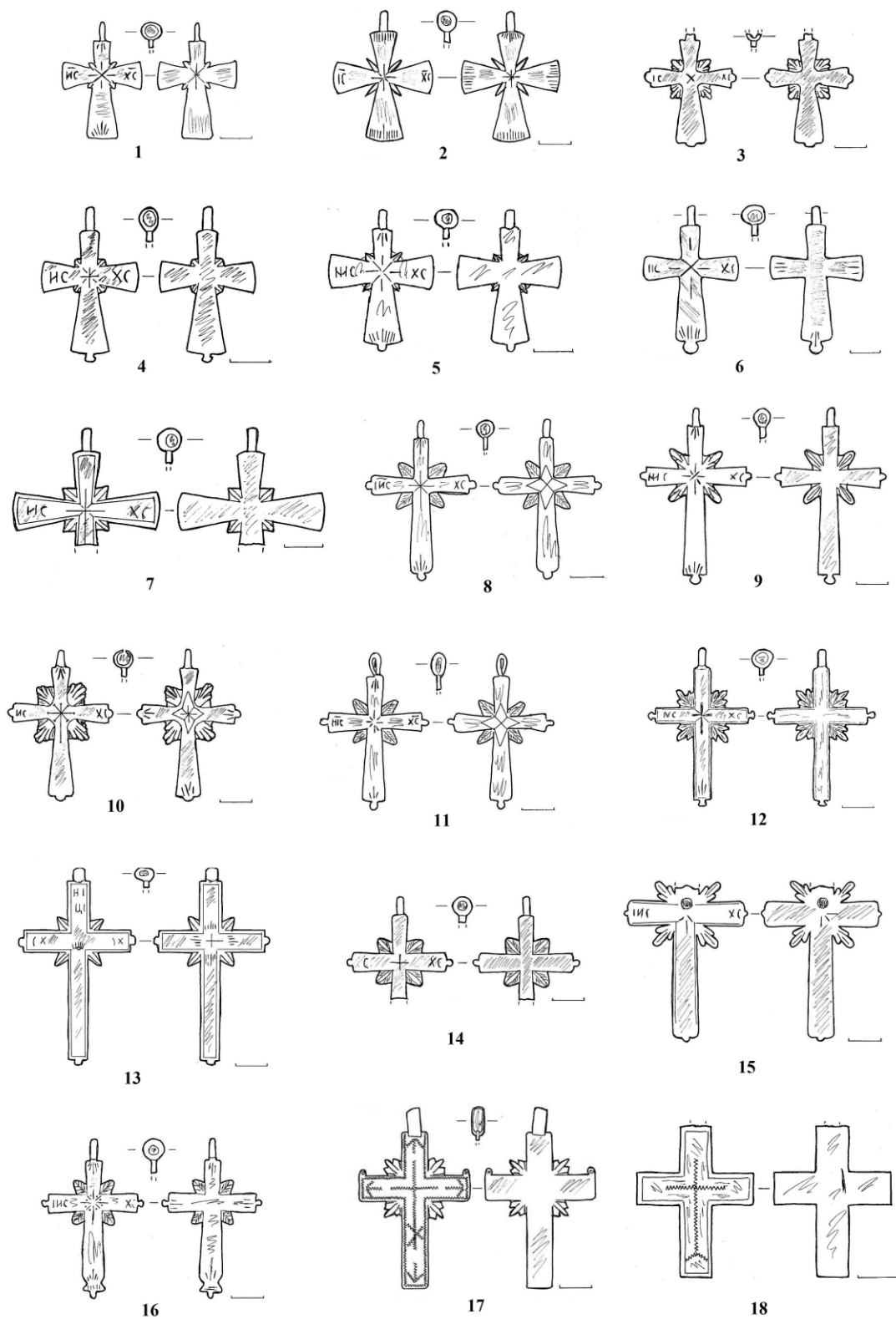

Рисунок 8. Варіанти південнокиївських хрестів

INSULA #3

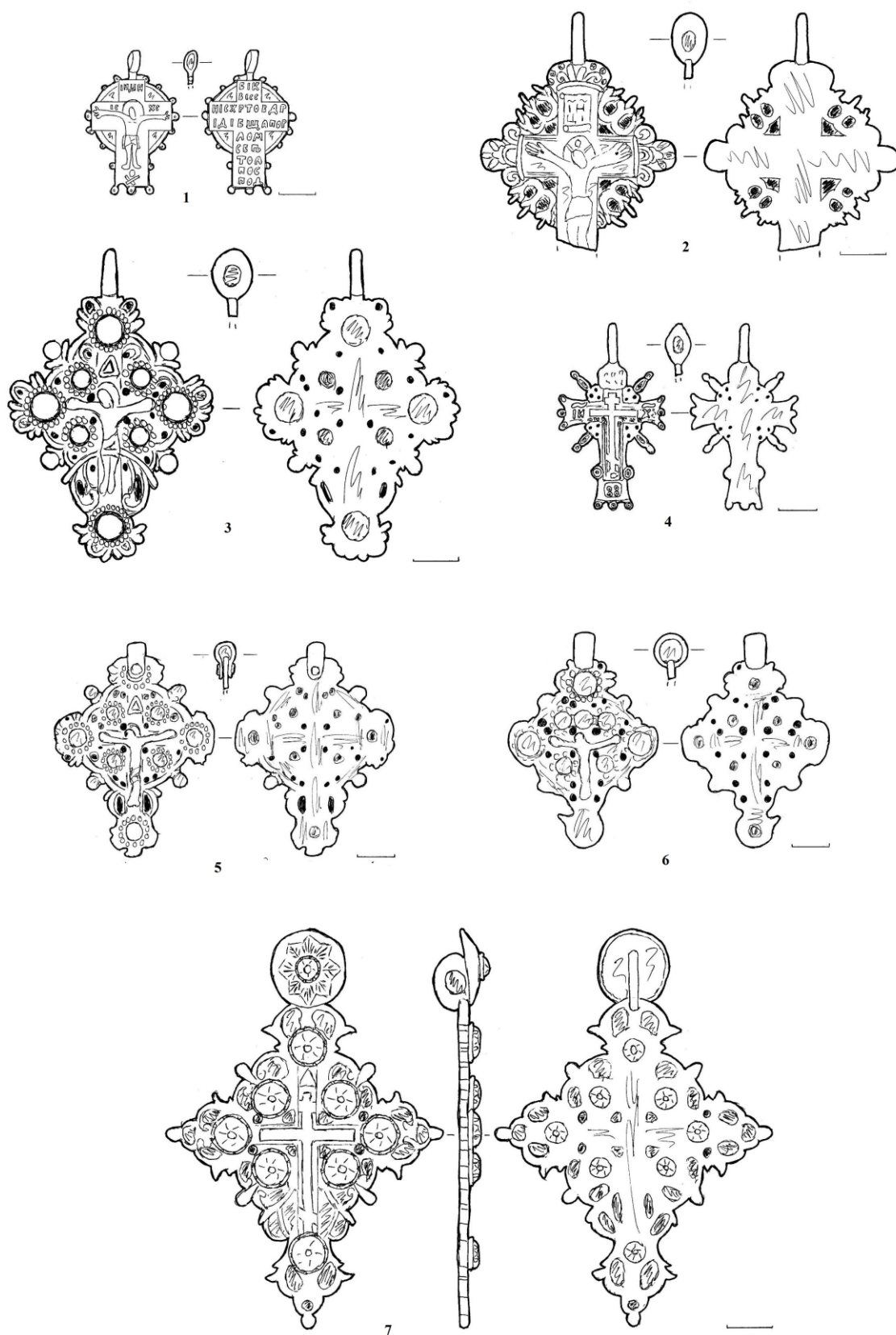

Рисунок 9. Слобожанські нагрудні жіночі хрести і їхні можливі архетипи

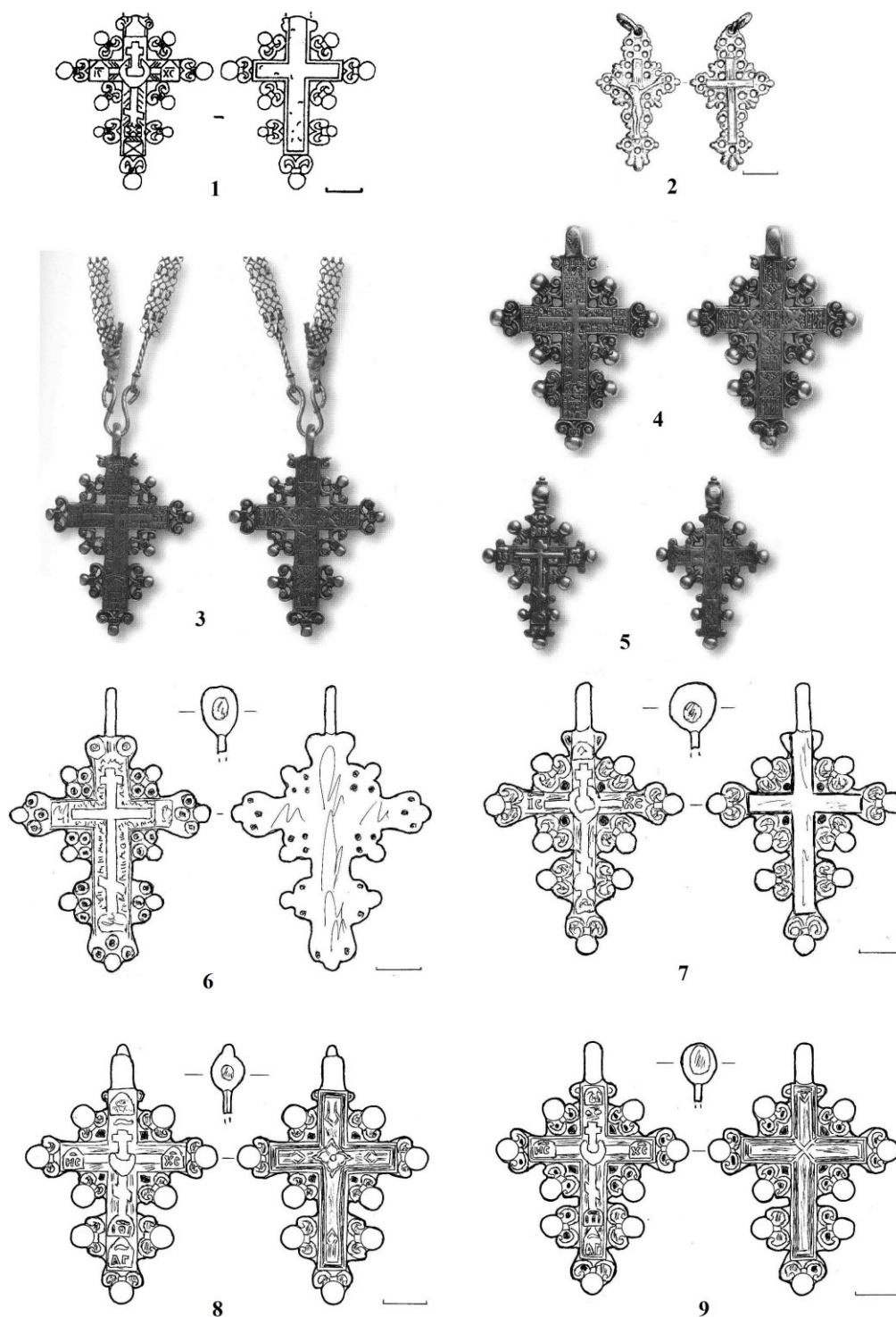

Рисунок 10. Краплеподіні московитські хрести кінця XVII–XVIII ст. з фондів Російського етнографічного музею (РФ, СПб) і їхні слобожанські варіанти

INSULA #3

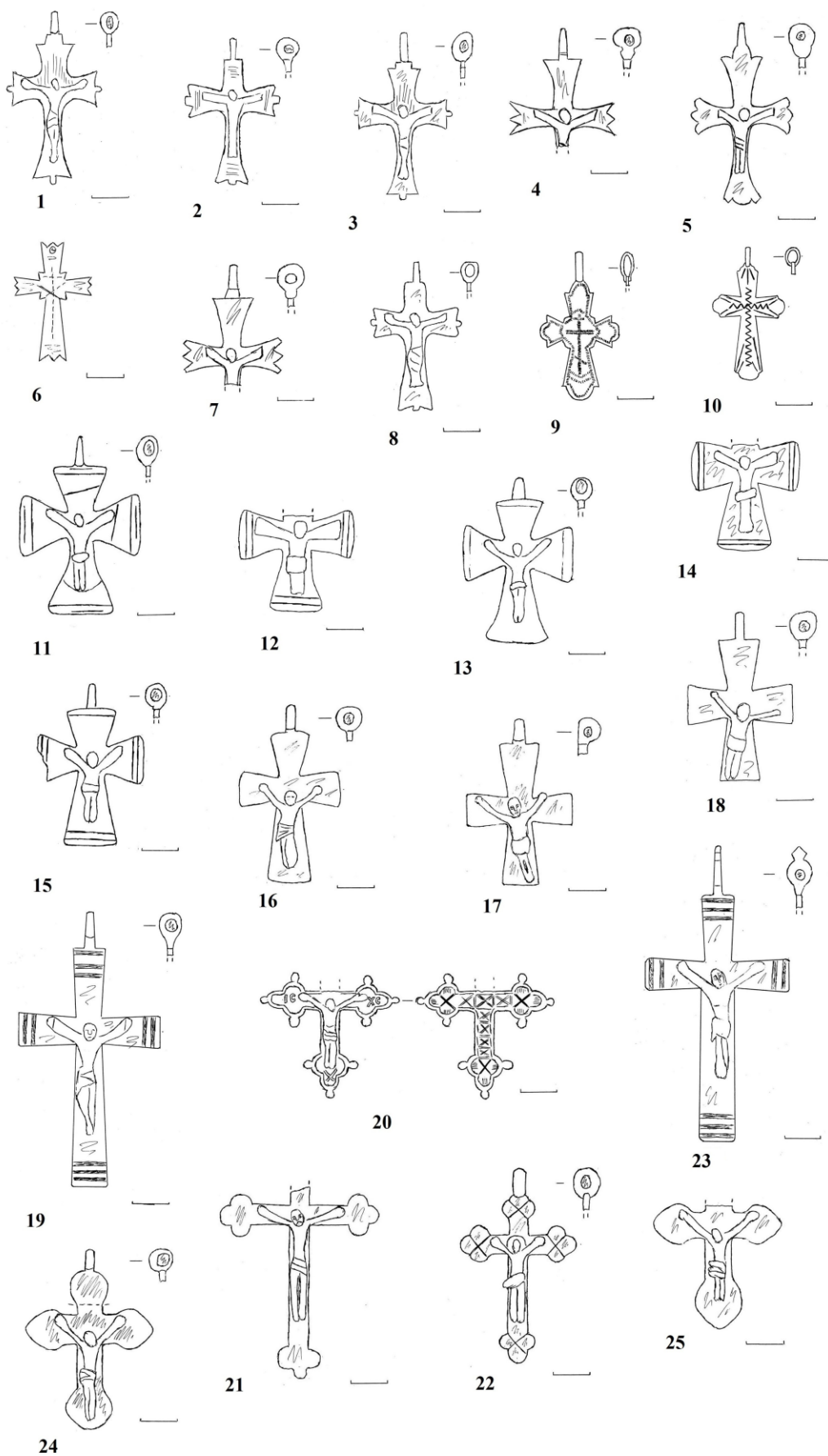

Рисунок 11. Варіанти волинських хрестів

Рисунок 12. Комплекси гуцульських саморобних згардових хрестів з фондів Музею Хреста

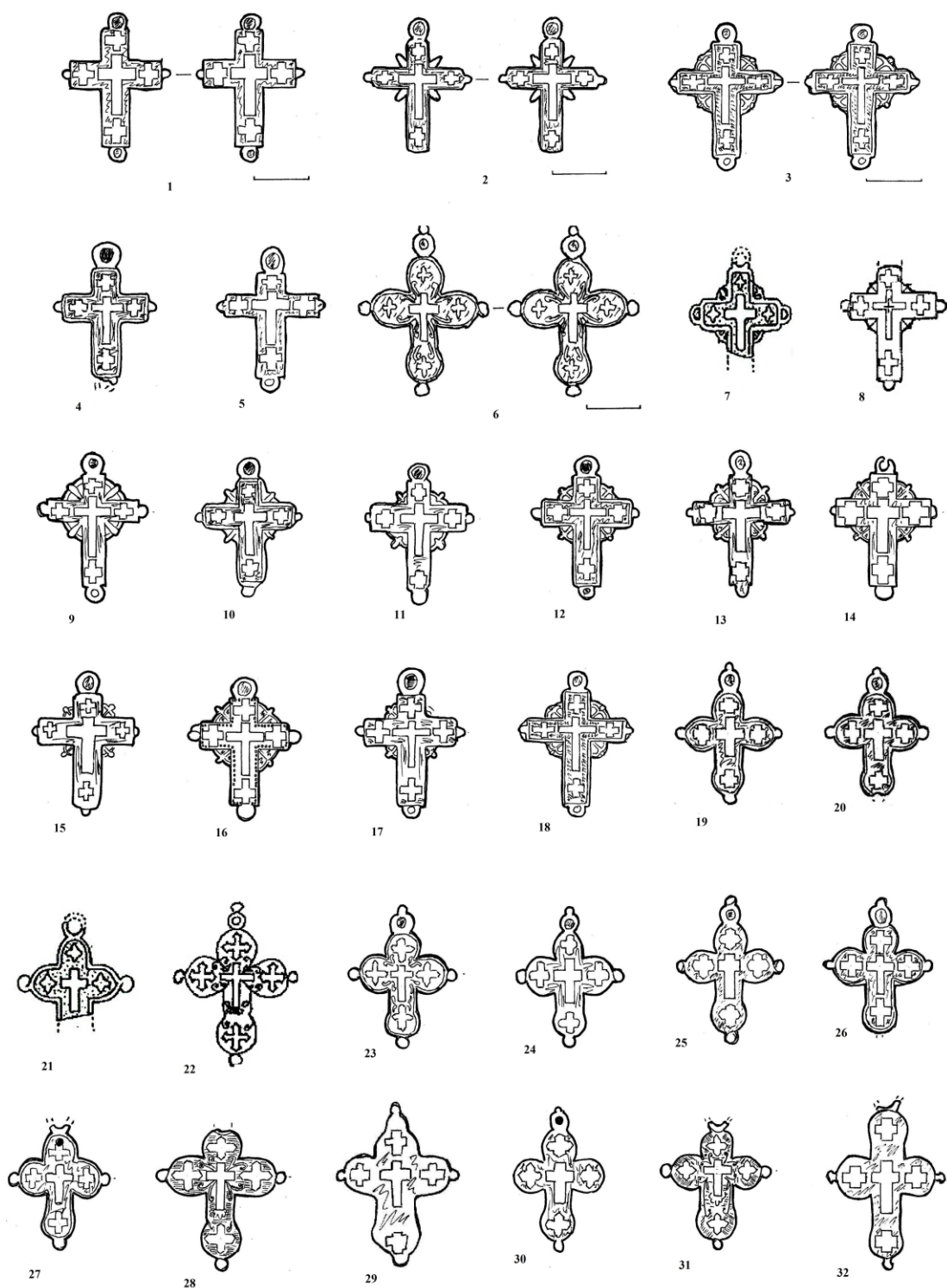

Рисунок 13. Варіанти українських намистових хрестиків XVIII–XIX ст.
з фондів Музею Хреста

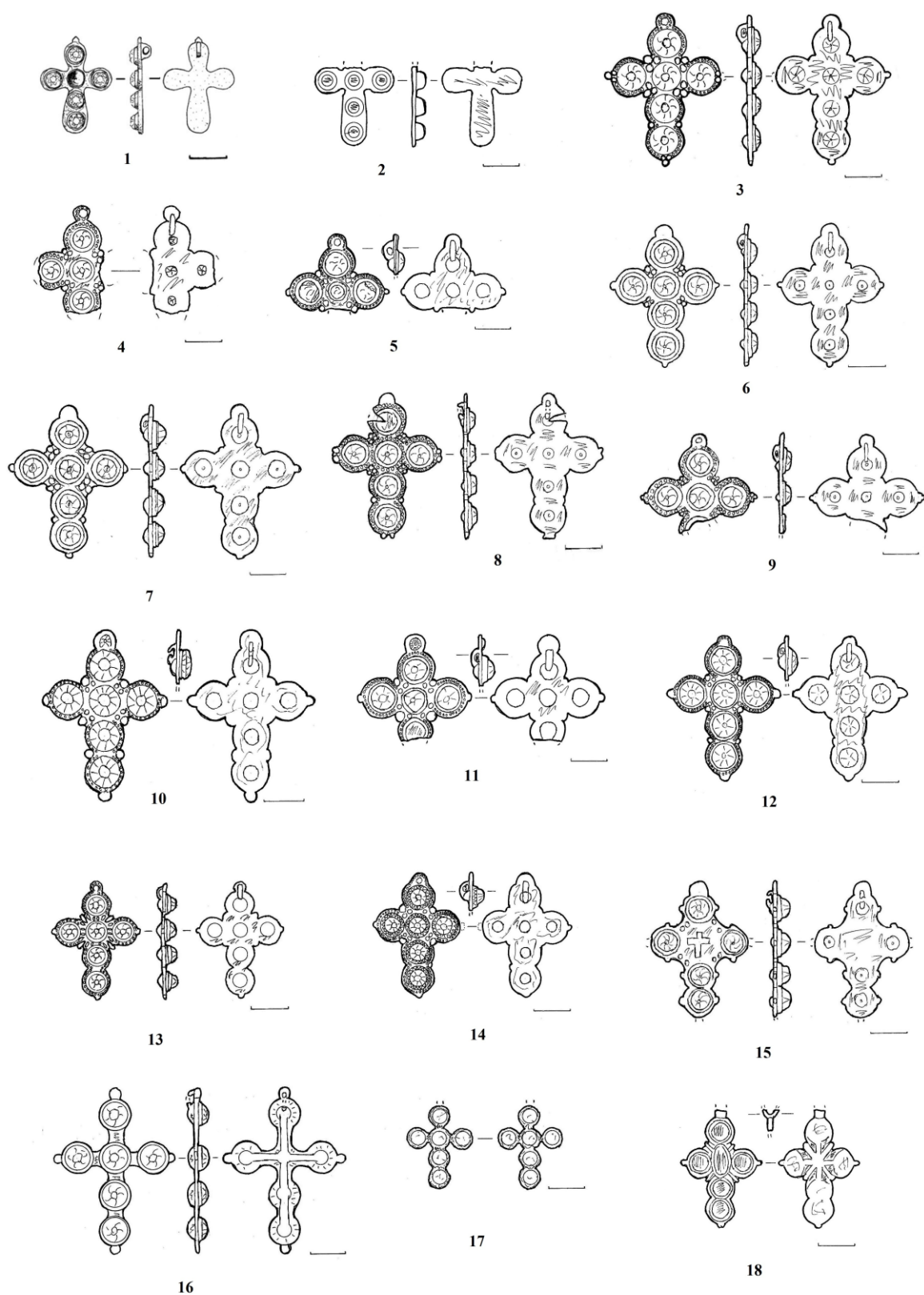

Рисунок 14. Нагрудні хрестоподібні прикраси XVIII–XIX ст. із скляними вставками з фондів Музею Хреста

INSULA #3

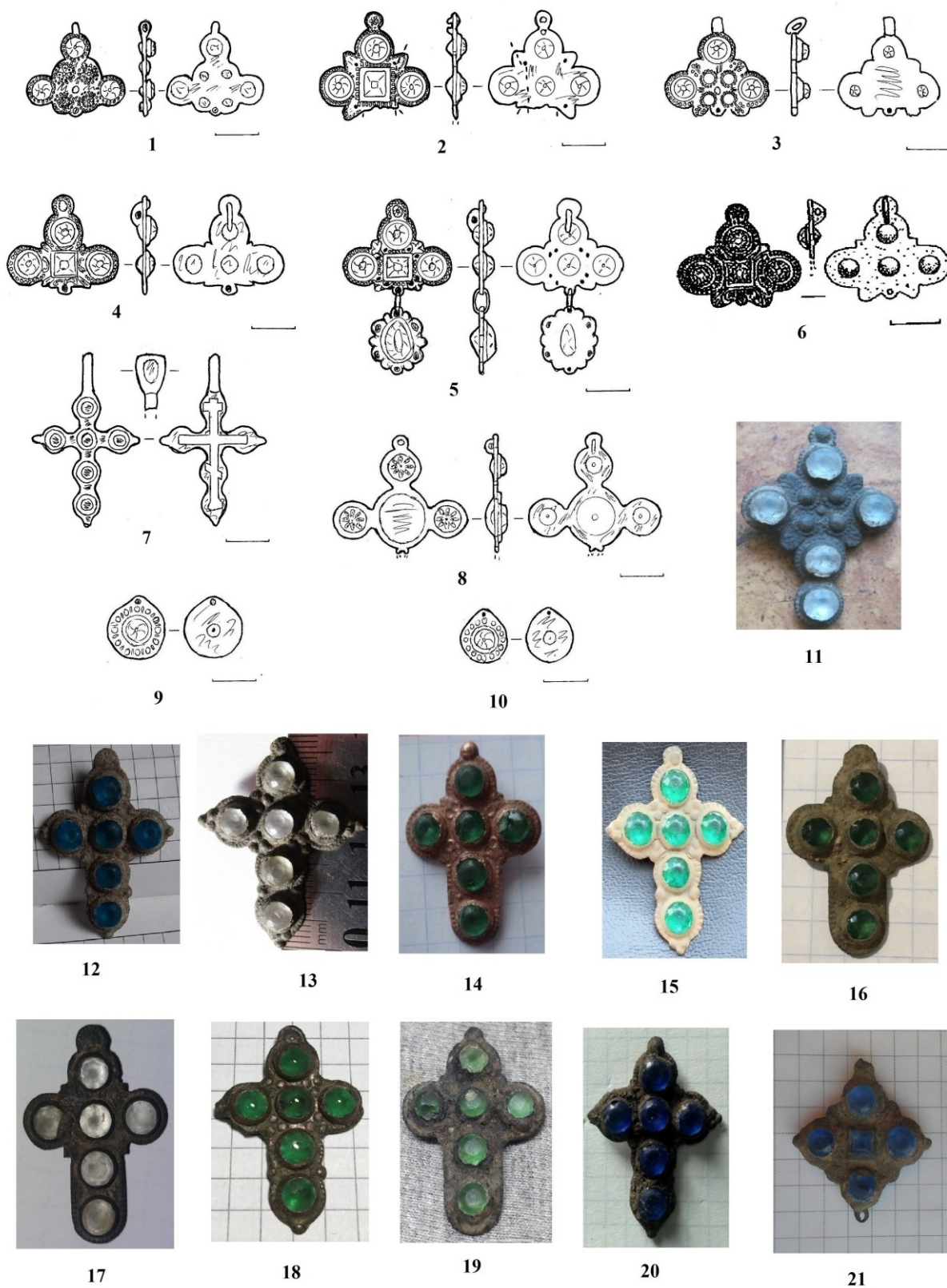

Рисунок 15. Варіанти нагрудних хрестоподібних прикрас XVIII–XIX ст. із скляними вставками